

Pécsi Tudományegyetem
Földtudományok Doktori Iskola

**JUGOSZLÁVIA FELBOMLÁSÁNAK POLITIKAI
FÖLDRAJZI KÖVETKEZMÉNYEI ÉS A TÉRSÉG
VÁROSHÁLÓZATÁRA GYAKOROLT HATÁSAI**

PhD-értekezés tézisei

Reményi Péter

Témavezető:

Dr. Hajdú Zoltán, DSc
tudományos tanácsadó

Pécs, 2009

A doktori iskola címe:
Vezetője:

PTE Földtudományok Doktori Iskola
Dr. Tóth József, egyetemi tanár, rector
emeritus, a földrajztudomány doktora
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

A doktori témacsoport címe:
Vezetője:

Történeti és Politikai Földrajz
Dr. Hajdú Zoltán, tudományos tanácsadó, a
földrajztudomány doktora, MTA RKK
Dunántúli Tudományos Intézet

Az értekezés tudományága:

politikai földrajz

Témavezető:

Dr. Hajdú Zoltán, tudományos tanácsadó, a
földrajztudomány doktora, MTA RKK
Dunántúli Tudományos Intézet

A politikai földrajz egyik kitüntetett vizsgálati területe az állam és annak részei, melyek közül kiemelkednek az államhatárok. A tér e politikai földrajzi elemei meghatározóak lehetnek minden társadalmi folyamat területi hatásai, illetve annak kiterjedése tekintetében. A határ jellegétől függően ezek a hatások változóak, az elidegenedett határtérségtől a kooperáló, integrált határtérséggig terjedhetnek (HARDI T. 2004). A határok változása ebből következően nagyfokú átalakulást idézhet elő a társadalmi és területi folyamatokban.

A határváltozások egyik legkézzelfoghatóbb következménye a társadalmi aktivitás kitüntetett helyeire, a városokra gyakorolt hatása. Az államhatárok futásának megváltozása, hosszának megnövekedése – mely egyet jelent a tér fragmentálódásával – a természetes városközi kapcsolatokat átalakítják.

Az egykori Jugoszlávia felbomlási folyamata során számos új állam született, az államhatárok futása és azok hossza jelentősen módosult. Ezen változásoknak számos, a városokat is érintő következményeit figyelhetjük meg a térségben. Az állam felbomlásának módja és folyamata szintén meghatározó jelentőséggel bír a városok átalakulására. Ma a valamikori délszláv állam területén található városok hosszú távú fejlődésének talán legfontosabb mozgatórugói a politikai földrajzi folyamatok.

A félsziget városhálózatára történeti dimenzióban is sokszor és nagymértékű hatást gyakoroltak a politikai földrajzi átalakulások. Ennek legfőbb megtestesítői a ciklikusan változó uralmi struktúrák, az ezt követő államhatár- és érdekszféra változások, melyeket a városhálózat többszöri restruktúrázása követett.

Jelenleg a térségben az egykori Jugoszlávia dezintegrációja és az Európai Unió integratív törekvései meghatározó jelentőségű városhálózat-formáló politikai földrajzi tényezők. Mind állami, mind városhálózati szinten a térség az eddigi legtöredézettebb állapotát érte el a 21. század elejére, a korábbi városközi kapcsolatok gyökeresen átalakultak.

Ma már látszanak a reintegrálódás körvonalai is. A stabilitás és prosperitás elérésére a térségbeli államoknak legnagyobb esélyt az európai integráció kínál, melynek következtében lassan terjednek az interregionális együttműködések, melyek az egykori államon belüli kooperációk nemzetközivé vált „utódai”.

A városhálózat átalakulása mellett az egyes városok pozícióváltozása is jellemző jelenség. Meghatározhatók vesztesek és nyertesek, melyek hanyatlást, illetve emelkedést tapasztaltak az átalakulás következtében, amit elsősorban a funkciók változása és átalakulása jelez.

Hipotézisünk szerint az egykori Jugoszlávia városhálózatára a politikai földrajzi folyamatok különösen jelentős hatással bírnak, úgy történetileg, mint a récents folyamatok esetében. Munkánkban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk ezeket a folyamatokat és meghatározzuk legfontosabb hatásukat a társadalom kitüntetett helyeire, a városokra.

CÉLKITŰZÉSEK

A disszertáció célja a politikai földrajzi folyamatok és a városhálózat alakulása közti kapcsolatok feltárása a jugoszláv utódállamokban, hangsúlyosan a dezintegrálódó államnak, az azt kísérő fegyveres cselekményeknek, valamint az új államosodási és határváltozási folyamatoknak a városhálózatra és az egyes városokra gyakorolt legfontosabb hatásainak számbavétele, az összefüggések feltárása. Mindezen célok eléréséhez számos rész cél teljesítésén keresztül vezetett utunk:

- *A Balkán-félsziget városhálózatának történeti változásai a korábbi nagy politikai földrajzi átalakulások következtében.* Mivel a Balkán-félsziget egyik legfontosabb sajátossága „birodalomváltó tér”-jellege (HAJDÚ Z. 2002), szükségesnek láttuk, hogy a térség korábbi városhálózati átalakulásait (mindenekelőtt a 19. századi folyamatokat), mint a jelen munka témájának előzményeit áttekintsük, párhuzamosságokat keressünk és rámutassunk arra, hogy a 20. század végi átalakulás nem térségidegen folyamat a Balkánon.

- *A térség politikai határainak értékelése és az azokat érintő feszültségek meghatározása.* A hipotézis egyik legfontosabb elemeként szerepelnek a térség államhatárai, melyek közül a legfiatalabbak alig egyesztendősek, de a legidősebbek is alig múltak 130. Bármilyen összevetésben vizsgáljuk is, ezek Európa legfiatalabb politikai határai közé tartoznak. Ráadásul a jelenlegi városhálózati problematika egyik legfontosabb közvetlen okaként szerepelnek. Ezen rész cél keretében került sor az egyes konkrét határszakaszok vizsgálatára, a határszakaszokhoz kapcsolódó feszültségek megfogalmazására.
- *Jugoszlávia felbomlásának az egyes településekre gyakorolt hatásainak számbavétele és elemzése.* Az egyes településekre jellemző átalakulás vizsgálata kapcsán elsősorban három kiemelt tényező változására voltunk kíváncsiak.
 - A demográfiai változásokra, azaz nőtt, avagy csökkent-e a lakosság a vizsgált időszakban az egyes településeken, van-e ennek bárminemű törvényszerűsége.
 - Másodszor az etnikai átalakulásra, nevezetesen, hogy megfigyelhető-e törvényszerűség az etnikai minták módosulásában. Nem elsősorban az egyes etnikumok tényleges arányváltozásának elemzését tartottuk ehelyütt szükségesnek – nem azért mert ezt nem tartjuk fontosnak, hanem azért mert ezt már előttünk többen megtették – hanem egy olyan mutató alkalmazását, mely a lehető legobjektívebb módon összehasonlítható és statisztikailag értékelhető.
 - Harmadszor pedig a településeket ért fizikai pusztulásra, ahol nem elsősorban az anyagiakban is kifejezhető kárra koncentráltunk, hanem azokra a pusztításokra, melyek sokkal inkább tartoznak a politikai földrajz tárgy körébe, nevezetesen a szimbólumok, szimbolikus helyek, közösségi épületek, egy-egy csoport jelképes épületei, helyei pusztulására. Nem volt itt célunk teljes körű felmérés készítése, csak a legfontosabb általános jellemzők megfogalmazására szorítkoztunk.
- *Jugoszlávia felbomlásának a városhálózatra gyakorolt hatásának feltárása.* Kutatásaink során fontos célkitűzésünk volt, hogy a települések által alkotott rendszer átalakulását is tüzetesebben megvizsgáljuk. A fragmentálódó államter és a határok hosszának megnövekedése leginkább a városok közti kapcsolatok átalakulására volt hatással. Mind a *funkcionális átalakulások*, mind a városhálózaton belüli *hierarchia-szint módosulása*, mind a *vonzáskörzeti változások* a dezintegrálódó állam és a helyén felépülő kisebb államok eltérő területi munkamegosztásának következményei.
- *A szubnacionális megosztottság értelmezése Bosznia-Hercegovina példáján.* A dolgozat ezen részében arra kerestük a választ, hogy egy etnikai értelemben többszörösen megosztott, de mesterségesen egyben tartott állam területszervezése és térfolyamatai milyen deformációt szenvednek az etnikai alapú szembenállások következtében.

A TERÜLETVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

A Balkán-félsziget iránti érdeklődés részben szubjektív alapokon nyugszik, nagyjából azonban azon a felismerésen, hogy Magyarország számára elsőszámú partner kell, hogy legyen ez a terület. Partner a biztonság és a stabilitás biztosításában, partner a gazdasági kooperációban és partner a társadalmi, kulturális, területfejlesztési kérdésekben. A Balkánról nézve hazánk a Nyugat, ugyanakkor annak olyan része, mely érti, ismeri és helyén kezeli a Balkánt. A térség számára az „Európába vezető út” Magyarországon keresztül vezet. Ez egyszerre lehetőség és felelősség is. Ezzel párhuzamosan hazánk számára a Balkán piac, az egyik legfontosabb turisztikai terület, történelmünk része, a hazai külpolitika természetes célterülete. Ha valahol a magyar gazdaság és diplomácia az érdekeit érvényesíteni tudja, sikereket érhet el, és komparatív előnyökkel rendelkezik uniós összehasonlításban, akkor az a

Balkán-félsziget. Ebből következik, hogy a térség minden struktúrájának megismerése, feltárása hazánk érdeke.

Ugyanakkor a Balkánon, annak is a nyugati felén, az egykori Jugoszlávia területén olyan folyamatok játszódtak le az 1990-es évek elejétől, melyek mellett nem lehet szó nélkül elmenni, történjenek a világ bármely pontján. Másfél évtized leforgása alatt megszűnt déli szomszédunk és a helyén számos állam és állami jegyeket felmutató, de kevésbé életképes politico-territoriális formáció jött létre, ez utóbbiak közül több időközben meg is szűnt létezni. A politikai változásokkal párhuzamosan drasztikus társadalmi átrendeződéseknek is tanúi lehettünk, több milliós népmozgások játszódtak le döntően az erőszakos cselekmények következtében. A gyors átalakulások természetesen alapjaiban rajzolták át a különböző kapcsolatrendszereket, társadalmi, gazdasági, politikai formációkat. A nagy dezintegráció után még napjainkban is keresik helyüket az államok, közösségek, városok sőt, még az államosodás folyamata sem feltétlenül fejeződött be.

A jugoszláv utódállamok mindegyikéhez eminens érdekei fűződnek hazánknak, és ezen államok életében is fontos szerepet játszik Magyarország. Ugyan a dolgozat címe a teljes egykori délszláv térségre utal (az egyszerűség kedvéért), az elemzésekben Szlovénia és a szlovén városhálózat csak marginálisan jelenik meg. Mivel Szlovéniát és a szlovén városhálózatot lényegesen más kiinduló helyzetben találta Jugoszlávia válsága, mint a többi tagköztársaságot, ráadásul a konfliktus lefolyása, eredményei is mások voltak ezen utódállammal kevesebbet foglalkozunk. Ezt indokolja az is, hogy Szlovénia azóta már EU- és NATO-tag is, így fejlődése más tényezők által meghatározott. A szövetségi állam felbomlása lehet közös pont az összehasonlításban, de a háború korlátozott hatása, a gyors euroatlanti integráció, a globalizációs folyamatokba való sikeres bekapcsolódás, valamint az alapvetően etnikailag homogén terület több eltérést, mint hasonlóságot indukálnak a többi volt jugoszláv tagköztársaság és autonóm terület politikai földrajzi folyamataival való összehasonlításban.

ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Szerteágazó és összetett probléma lévén a térség városhálózatának vizsgálata is számos eszközt kíván. Ezek egy része klasszikus társadalomtudományi eszköz és módszer, míg számosat a természettudomány eszköztárából kölcsönöztünk.

A vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása jelentette a kiindulási alapot munkánk elkészítésénél. Primer forrásokként az 1991-es és a 2000-es évek népszámlálásának adatait, a nemzeti statisztikai hivatalok illetve a térségben jelenlévő nemzetközi szervezetek becsléseit dolgoztuk fel. A népszámlálások esetében meg kell jegyeznünk, hogy az 1991-es és a 2000-es évek eleji censusok más-más módszertannal készültek. Emiatt az adataikkal való számolás nem száz százalékgig precíz, a hibafaktor viszonylag magas. Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy ha hajszálpontos eredményekkel nem is, de a becsléseknél megalapozottabb eredményekkel szolgálhat az összehasonlítás. A tendenciákat, a változás irányát és nagyságrendjét ezek a számítások hűen tükrözik.

Szintén a primer források közé tartoznak a különböző nemzetközi szervezetek és „think-tank”-ek (ENSZ szakosított szervezetei, EBESZ, International War and Peace Reporting, International Crisis Group, Balkan Investigative Reporting Network, Bosnia Institute, stb.) jelentései, elemzései, az EU térségre vonatkozó biztonsági, területfejlesztési, integrációs tervei, háttér tanulmányai, valamint az érintett térségbeli országok területfejlesztési tervdokumentumainak elemzései.

Fontos eszköz volt a munka során a vizsgált térségek helyszíni elemzése, tapasztalatok gyűjtése, terepbejárás, a vizsgálat tárgyának helyszíni szemléje.

A matematikai-statisztikai vizsgálatok eszköztárából kettőt kölcsönöztünk. Mivel a városokat ért hatásokat két alapvető csoportba sorolhatjuk (az egyes városokat ért hatások és a

városhálózatot, mint önálló rendszert ért hatások) mindkét jelenség statisztikai vizsgálatához külön-külön matematikai eszközt alkalmaztunk.

A településeket ért hatások egyik legfontosabbika az etnikai átrendeződés. A korábbi mozaikos struktúrák megszűnése és az etnikai terek, a települések etnikai homogenizálódása. Mivel a különböző térségekben ez más-más etnikumot érintett, nem tartottuk elégségesnek a hagyományos 'ki honnan hova vándorolt és ott mekkora többséget/kisebbséget hozott létre'-típusú deskriptív vizsgálatokat. Mivel szinte minden térséget érintett a homogenizáció, melyben minden népcsoport részt vett, ezért az ún. diverzitási index változását vizsgáltuk. A Bajmócy Péter által a hazai geográfiában meghonosított (eredetileg a biológiában a társulások fajváltozatosságának bemutatására kidolgozott) ún. Simpson-féle diverzitási index megmutatja, hogy egy közösségben egy adott etnikumhoz tartozó ember mekkora eséllyel találkozhat azonos, illetve más etnikumhoz tartozó személlyel (BAJMÓCY P. 2004). Az alábbi matematikai képletet alkalmazva 0 és 1 közötti értékekhez jutunk, ahol a 0 jelenti a teljesen homogén népséget, míg az 1 azt a csoportot, ahol mindenki más etnikumhoz tartozik.

$$EDI = \frac{L * (L - 1) / 2 - \sum_{i=1}^n e_i * (e_i - 1) / 2}{L * (L - 1) / 2}, \text{ ahol}$$

L: a település (opció) össznépsége

e_1, e_2, \dots, e_n : az egyes nemzetiségek száma

EDI: etnikai diverzitási index

Mivel sem az 1991-es sem a 2000-es évek népszámlálásai nem azonos számú etnikai csoportra kérdeznék rá a különböző országokban/köztársaságokban ezért az egyes köztársaságok etnikai homogenitásának egymással történő összehasonlítása fals eredményhez vezet. Azonban az 1991-es és a 2000-es évek népszámlálásai azonos etnikai csoportokat tartalmaznak egy-egy köztársaságra vonatkozóan, azaz köztársaságonként lehetőség van az 1991-es és a 2000-es évek diverzitási indexeinek összehasonlítására, a változás mértékének a meghatározására, ami viszont már összehasonlítható a különböző köztársaságokba tartozó települések között is. Így nem pusztán a diverzitási index (EDI), hanem annak változása (ΔEDI) jelenti számunkra a legfontosabb mutatót, mely az érintett településen lezajló etnikai változások mérőszáma lehet.

A településhálózatot ért változások statisztikai nyomon követésére egy klasszikus településföldrajzi módszert választottunk, az Auerbach által megfogalmazott rang-nagyság vizsgálatot (HAGGETT P. 2006, CSÉFALVAY Z. 1994). Ez megmutatja, hogy az adott településhálózatban a lélekszám alapján számolt nagyság és a lélekszám szerinti rangsorban elfoglalt hely között milyen összefüggés van. Alapesetben azt a településhálózatot tartjuk optimálisnak, ahol a települések lakosság száma annyiad része a legnépesebb településnek, ahányadik helyen található a lakosság szám szerinti hierarchiában. Az ettől való eltérések a településhálózat különböző zavarait, aránytalanságait jelölik.

Végső soron az index fontos és könnyen összehasonlítható információkat nyújt a településhálózatok vizsgálatához. Elsősorban az egy- illetve többközpontúsággal valamint a településhálózatok belső arányainak megértésével kapcsolatban használható és az alábbi matematikai képlettel számolható:

$$N_{(n)} = \frac{N_{(1)}}{R_{(n)}}, \text{ ahol}$$

$N_{(n)}$ =a városok sorában n-edik helyet elfoglaló város lakossága

$N_{(1)}$ =a legnagyobb város lakossága

$R_{(n)}$ =az n-edik város rangja, a sorrendben elfoglalt helye (Cséfalvay Z. 1994)

A településhálózatot ért hatásokat más primer eszközökkel is vizsgáltuk. Elemeztünk menetrend szerint működő közlekedési módokat (légiközlekedés, vasúti közlekedés) összehasonlítva az utolsó békeév és a 2000-es évek elejének forgalmi adatait (hány járat közlekedett az egyes települések között). Ezen vizsgálatok, kiegészülve az egyéni közlekedés mutatóival, illetve kikötők forgalmi statisztikáinak elemzésével jó indikátorai az egyre szélsőségesebben fragmentálódó, az egymástól egyre inkább elidegenedő elemekből álló városhálózatnak. A működő határátkelő-helyek száma, a 100 km-re jutó aránya, illetve az átkelők számának az 1991 előtt a köztársasági határokat keresztező közutak számához való viszonyítása is a fragmentálódás mutatói lehetnek, csakúgy mint az olyan vonalas infrastruktúrális elemeknek az új határokon történő megszakadása, mint a villamos- és vízvezetékek vagy a vasútvonalak.

Az intézményi struktúra változásainak elemzése szintén a fragmentálódás indikátoraként alkalmazható. Ilyenek az új államok új közigazgatási, államigazgatási szervei, új nemzetközi repülőterek létesítése, egyetemek alapítása, szakmai és igazgatási szervezetek székhelyei (kamarák, statisztikai hivatal stb.), bíróságok, kulturális intézmények stb.

EREDMÉNYEK

A politikai földrajzi változások hatására átalakuló balkáni városhálózat történeti dimenziói

A kutatás ezen szakasza teljes egészében a szakirodalmi feldolgozáson alapult, ugyanakkor olyan új szempontot igyekezett érvényesíteni, mely nem egyszerűen várostörténet, hanem a városhálózatnak a korábbi politikai földrajzi átalakulások hatására bekövetkezett változására fókuszál. Kutatásunk során arra jutottunk, hogy a 20-21. század fordulójának nyugat-balkáni településhálózati átalakulása nem új jelenség, a térség történelmére jellemző integráció és dezintegráció ciklikus váltakozása során többször hasonló folyamatok játszódtak le.

Ennek legekleatásabb példáját szolgálja a hozzánk időben legközelebbi dezintegrációs periódus a 19. század 20-as éveitől az első világháborúig. A felbomló Oszmán Birodalom területén ugyanazok a jelenségek játszódnak le (nacionalizmusok felerősödése; etnikai homogenizáció; városok jelképes épületeinek átalakulása; az egységes oszmán piac feldarabolódása; elválasztó határok létesülése; új, nemzeti fővárosok, regionális központok születése; korábbi makroregionális központok hanyatlása; településközi kapcsolatok megritkulása stb.). Azaz elmondhatjuk, hogy a politikai földrajzi változások hatására átalakuló városhálózat nem térségidegen folyamat a Balkánon.

A posztjugoszláv térség politikai határainak értékelése és az azokat érintő feszültségek meghatározása.

A posztjugoszláv térség egyik legfontosabb és hatásait tekintve rendkívül szerteágazó politikai földrajzi és biztonságpolitikai alapproblémája a határkérdés. A határok kapcsán különbséget kell tennünk a térség *külső határai* (legnagyobb területen egybeesik az egykori jugoszláv államhatárral), valamint a térség *belső határai* között (melyek nagy hasonlóságot mutatnak az egykori jugoszláv belső közigazgatási határokkal). A külső határok kérdése kevés kivételtől eltekintve rendezettnek tekinthető, a legfőbb biztonsági kockázat az illegális

áramlásokhoz (ember, tiltott áruk, bűnözés), valamint a schengeni rendszer kiépítését övező feszültségekhez kapcsolható.

A térség új államhatárai ehhez képest minőségileg más kockázatokat hordoznak. A kockázat sok tényező együttes jelenlétéből adódik, melyek közül a legfontosabbak az új államhatárok *legitimitásának folyamatos megkérdőjelezése*, a *politikai határok és az etnikai határok egymásnak meg nem felelése*, a közelmúlt *háborús cselekményei*, melyek nagyrészt a határkérdés körül robbantak ki és bár jelenleg szünetelnek, a feszültség igazi okai csak részben kerültek orvoslásra. A probléma következményei szerteágazóak. Meg nem oldott etnikai feszültségek terhelik az államok közötti kapcsolatokat, szakadár törekvések destabilizálják a térséget, etnikai alapú államon belüli elkülönülés tesz működésképtelenné országokat.

A térségbeli határvonalak megsokasodása (csak az államhatárok hossza 3052 km-ről 6222 km-re nőtt és ebben nincs benne a bosznia-hercegovinai IEBL¹ és Koszovó új határai), valamint az államok számának növekedése a társadalom és a gazdaság kitüntetett helyei, a települések számára is jelentős változást hozott. *A dezintegrálódó államtér a településrendszert is fragmentálta.*

Jugoszláviában a belső tagköztársasági határok szinte sehol nem estek egybe az etnikai határokkal. A politikai válságba süppedő Jugoszláviában ez legérzékenyebben természetesen a szerbséget érintette, akik Szlovénia kivételével minden tagköztársaságban és autonóm tartományban szignifikánsan jelen voltak, bizonyos esetekben komoly kisebbséget alkottak. A szerbség mellett azonban több más etnikum is jelentős területeken élt saját tagköztársasága határain kívül. Másrészt viszont az etnikumok és a politikai választóvonalak egymásnak meg nem felelése azt is jelentette, hogy nincsenek (ismét csak Szlovénia kivételével) etnikailag homogén területek sem.

A felbomlás során a határkérdés rendezése kapcsán két elv feszült egymásnak, a nemzeti önrendelkezés elve és a határok sérthetlenségének elve. Természetesen az érintett felek saját érdekeik alapján értelmezték ezen paragrafusokat. A nemzetközi jogászokból álló Badinter-bizottság, mely az új államok határai kapcsán volt hivatott állást foglalni az ún. *Uti possidetis*² elve alapján a tagköztársasági határokat hagyta jóvá (HOFFMANN T. 2007).

Ezáltal azonban az etnikai feszültségek, melyek nem a konfliktus kirobbanását, csak annak lefolyásának módját predesztinálták, nem szűntek meg. Szinte minden egykori tagköztársaság (ismét a szlovének kivételével) örökölt kisebb nagyobb, az új államhatárokhoz szorosan kapcsolódó etnikai feszültséget is, mely véleményünk szerint alapvetően járult hozzá az elhúzódó fegyveres krízishez. Ezáltal gyakorlatilag *a problémák megoldása helyett azok egy közigazgatási szinttel lejjebb kerültek.*

A felbomlási folyamat során kirobbanó háborúk tehát mind arra irányultak, hogy az etnikai határokat és a politikai határokat egymáshoz igazítsák. Ez a mozaikos etnikai szerkezetnek köszönhetően egyszerre jelentett saját területen élő, más etnikumhoz tartozóak elűzését, valamint más politikai entitásokhoz tartozó területek erőszakos birtokba vételét az etnikai elvre való hivatkozással.

A vázolt etnikai helyzet és az állam dezintegrációjának módja következtében a volt Jugoszlávia önállóvá vált egységeiben *mindenhol etnikai homogenizáció ment végbe.* A legnagyobb különbség abból adódott, hogy ez *az új határokon belül, enklávék, belső etnikai határvonalak kialakulásával zajlott-e le* (Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó), vagy a

¹ Inter Entity Boundary Line – Entitásközi határ, a Daytonban meghúzott határvonal a Boszniai Szerb Köztársaság és a Bosznia-Hercegovina Föderáció között.

² Korábban ezt az elvet alkalmazták elsősorban Afrikában a gyarmati rendszer felbomlása utáni új határok meghúzásánál, és gyakorlatilag a meglévő közigazgatási határok nemzetközivé válását jelentette, függetlenül az egyéb területi struktúrák jellemzőitől (etnikum, nyelv, vallás stb.)

terület „megszabadult” etnikai kisebbségének jelentős részétől (Horvátország, Bosznia entitásai).

Jugoszlávia felbomlásának az egyes településekre gyakorolt hatásai

Lakosságszám-változások

A demográfiai változások közül az egyik legfontosabbnak a lakosságszám-változást tartjuk. A második világháború utáni időszak legnagyobb európai népességmozgásai zajlottak le a délszláv-háborúhoz kapcsolódva. A háború által sújtott településeken a lakosságszám csökkent (boszniai városok jelentős része, Krajínák), míg a megkímélt területek egy részén a menekültek száma miatt nőtt.

Legjelentősebb fogyást, arányait tekintve, Horvátország krajínai területei szenvedték el az elmenekült szerb lakosság következtében, akiknek a helyére csak korlátozott mértékben érkeztek horvát betelepülők. Fogyott a lakosság Közép- és Kelet-Szlavóniában is, de kisebb mértékben. Ez részben Kelet-Szlavónia békés visszatérésével is magyarázható (1998 Erdődi egyezmény), részben pedig a nagyobb arányú horvát betelepüléssel, mely a kedvezőbb természeti és települési viszonyoknak köszönhető.

Bosznia-Hercegovinában elsősorban a közép-boszniai települések, a boszniai Krajínák, a Drina-menti települések és az ún. Posavinai-korridor települései vesztek lakosságukból. A közép-boszniai településeknél ért össze a szerb–bosnyák–horvát etnikai terület, maximális etnikai keveredéssel, melyet ezáltal nem csak két-, hanem háromoldalú küzdelmek is jellemeztek.

Város (općina)	fő	Város (općina)	Csökkenés aránya
Nagy-Szarajevó (BiH)	-123 162	Donji Lapac (Hr)	-76,62%
Peć (Kos)	-45 943	Bos. Grahovo (BiH)	-70,03%
Brčko (BiH)	-43 816	Dvor (Hr)	-60,73%
Nagy-Belgrád (Sr)	-41 610	Glamoč (BiH)	-59,90%
Vukovár (Hr)	-21 346	Obrovac (Hr)	-58,65%
Knin (Hr)	-20 655	Kupres (BiH)	-58,57%
Zavidovići (BiH)	-20 461	Vrginmost (Gvozd) (Hr)	-57,55%
Maglaj (BiH)	-19 744	Benkovac (Hr)	-57,42%
Jajce (BiH)	-19 246	Glina (Hr)	-57,00%
Travnik (BiH)	-19 033	Novo Brdo (Kos)	-56,74%
Benkovac (Hr)	-18 973	Gračac (Hr)	-54,70%
Zenica (BiH)	-17 082	Vareš (BiH)	-54,33%
Osijek (Eszék) (Hr)	-16 975	Brčko (BiH)	-50,17%
Zadar (Hr)	-16 949	Knin (Hr)	-48,93%
Kotor Varoš (BiH)	-16 740	Bos. Petrovac (BiH)	-47,23%

1. táblázat: A legnagyobb abszolút és relatív lakosságszám-csökkenést elszenvedett városok 1991–2001. Forrás: Statisztikai hivatalok adataiból saját számítás

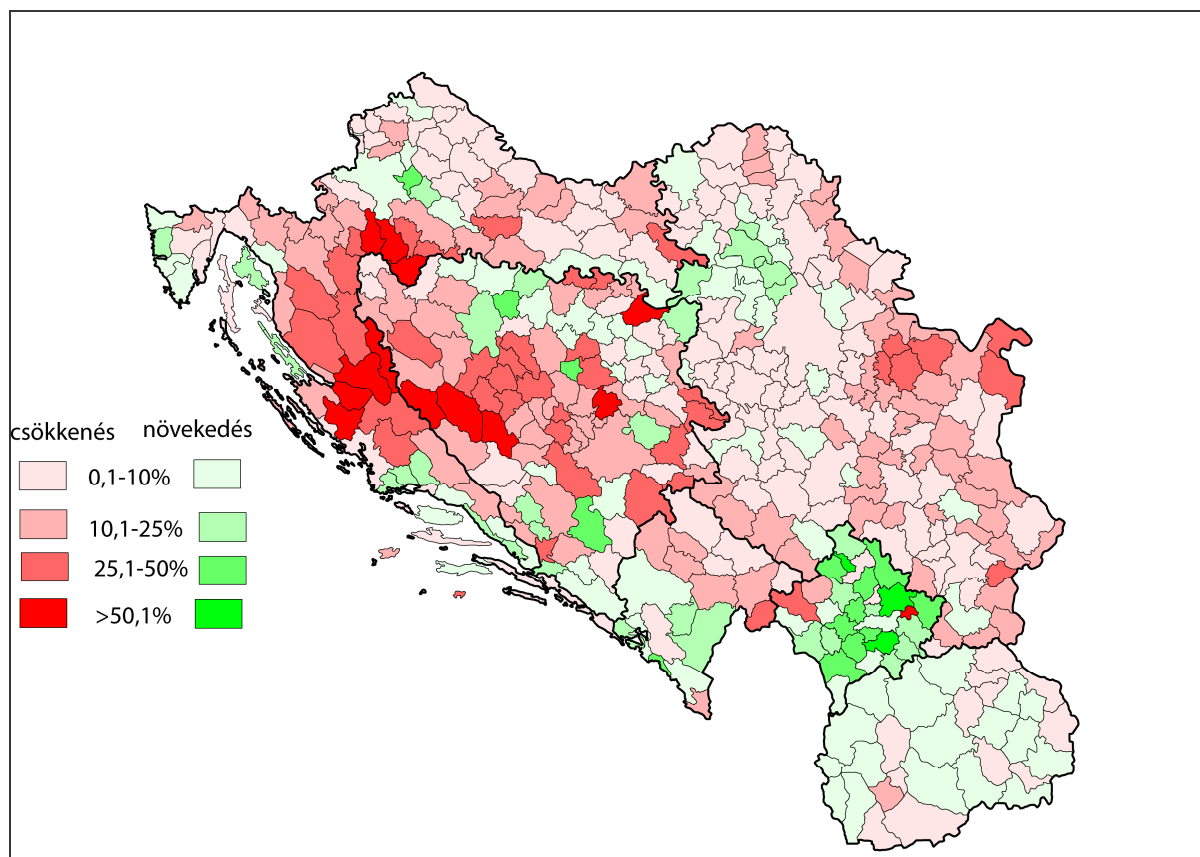
A harmadik, komoly fegyveres konfliktus által érintet térségben a lakosság fogyása nem figyelhető meg. *Koszovón az egész posztjugoszláv térség legjelentősebb népességnövekedése tapasztalható 1991 és a 2000-es évek eleje viszonylatában, mely alól csak néhány település jelent kivételt. Ez részben következménye a bizonytalan lakosságszám-adatoknak, hiszen Koszovó az egyetlen közigazgatási egység, ahol még a bázisév adatai is becsültek, de legalább is politikailag befolyásoltak. Mindezek mellett természetesen számításba kell venni az albánság Európában legmagasabbnak számító természetes szaporodási mutatóit is.*

Szerbiában mozaikosabb a kép, a keleti és déli települések általában csökkenő lakosságúak míg a városok és elsősorban Újvidék és tágabb környéke pozitív változást tapasztaltak, ugyanakkor a belgrádi agglomeráció abszolút értékben jelentős fogyást szenved el.

Macedóniában nem tudunk éles különbségeket megfogalmazni. Vannak növekvő és csökkenő lakosságú települések, de nem rendelkezik az ország olyan éles kontrasztokkal, mint a többi volt tagköztársaság. Nem meglepő módon az albán többségű területeken a növekedés jellemző, míg a hegyvidéki területek demográfiai értelemben depressziósnak számítanak.

A növekedés pólusai a már említett vajdasági területeken kívül mindenek előtt a városok, városias térségek és a jobb megélhetést biztosító tengerpart települései. Horvátországban a zágrábi agglomeráció, az isztriai tengerpart és a Kvarner szigetei, Split agglomerációja, és Dél-Dalmácia kis- és középvárosai jelentik a növekedési pólusokat. Mindkettőben a pozitív migrációs szaldó jelenti a növekmény legfőbb okát, melyben egyaránt jelentős a push-faktor (menekülés a háborús területekről) és a pull-faktor (a könnyebb megélhetés ígérete).

Bosznia-Hercegovinában kiemelkednek a fegyveres konfliktusok által megkímélt térségek, ahol egyrészt kevésbé csökkent a lakosságszám, másrészt nagyszámú menekült fogadtak be a kevésbé szerencsés területekről. Banja Luka és a posavinai alföld nyugati fele, Bijeljina a szerbek egyik legfontosabb célterületévé vált. A posavinai korridor déli pereme elsősorban a muszlim lakosság számára nyújtott menedéket, ezen a területen voltak legkevesbé hevesek a harcok. Hercegovina városai közül a keletiek a szerbek beáramlásából, míg a nyugatiak a horvátok érkezéséből növelték lakosságszámukat. Ezeket a területeket a háború csak kevésbé érintette, etnikai diverzitásuk is alacsonyabb volt ennek következtében a kiáramló lakosság száma is alacsonyabb értéket mutat.

1. ábra: A volt jugoszláv tagköztársaságok települési szintű lakosságszám változása 1991 és a 2000-es évek eleje között. Forrás statisztikai hivatalok adatai és becslések, kartográfia: Németh Á.

Az etnikai homogenizáció

Az állam felbomlását kísérő háborúk elsődleges célja a nemzeti szállásterületek politikai függetlenségének biztosítása, a nacionalista nemzeti területi igények kielégítése, valamint a

birtokolt és a megszerzett területek etnikai homogenizációja volt. Lévén a térség 1991 előtti etnikai összetétele Európában a legmozaikosabb volt, az egyes nemzeti célokat minden esetben csak a másik nemzet céljainak rovására lehetett kielégíteni. (JUHÁSZ J. 1997)

A konfliktus, illetve az attól való félelem milliókat kényszerített otthonuk elhagyására. Ez a kényszmigráció *egyértelműen etnikai alapú* és általában, de nem minden esetben az érintett térség *etnikai homogenizációjához* vezetett. Ennek következtében *a Nyugat-Balkánra jellemző multikulturális területek, az etnikai mozaikok sok helyen eltűntek.*

A statisztikailag is kimutatható homogenizáció nem elsősorban a nagyobb területi egységek szintjén (Nyugat-Balkán, köztársaságok), hanem a területi mezoszinteken (entitások, kantonok, megyék), valamint a települések szintjén figyelhető meg, miközben az állam valamikori területén élő lakosság etnikai homogenitása keveset változott. *A Szlovénia nélkül számolt egykori jugoszláv tagköztársaságok etnikai homogenizációs indexében mindössze 0,3 százalékpontos elmozdulás figyelhető meg a homogenizáció irányába.*

Az adatok feldolgozása során arra a következtetésre jutottunk, hogy nem elsősorban az egyes etnikumok aránya változott meg a háború hatására a térségben, *nem a térség etnikai diverzitása módosult, hanem a térségen belüli településterületük kezdett világosan és egyértelműen elválni egymástól.* Ezt igazolja, hogy míg az egykori Jugoszlávia esetében elhanyagolható az etnikai homogenizáció, addig az egyes utódállamok és azon belüli területi egységek szintjén ez esetenként igencsak jelentős.

Köztársaság/entitás/autonóm terület	ΔEDI (százalékpont)
BOSZNIA-HERCEGOVINA	-5
Bosznia-Hercegovina Föderáció	-22
Boszniai Szerb Köztársaság	-26
HORVÁTORSZÁG	-18
MACEDÓNIA	2
MONTENEGRÓ	11
2008 ELŐTTI SZERBIA (Ószerbia+Vajdaság+Koszovó)	1
2008 UTÁNI SZERBIA (Ószerbia+Vajdaság)	-5
ÓSZERBIA	-4
KOSZOVÓ	-13
VAJDASÁG	-9
JUGOSZLÁVIA (SZLOVÉNIA nélkül)	-0,3

2. táblázat: A Jugoszláv utódállamok és egyéb szubnacionális területi képződmények etnikai diverzitási indexének változása 1991 és 2004 között (forrás: statisztikai hivatalok)

A diverzitási index változása alapján két csoportba sorolhatjuk Jugoszlávia utódállamait. Az egyikben az etnikai diverzitás változása kicsi, könnyen magyarázható olyan természetes folyamatokkal, mint az asszimiláció, a jugoszláv kategória megszűnése stb., míg a másikban jelentős homogenizáció, avagy növekvő diverzitás tapasztalható.

A lakosság etnikai homogenizációja játszódott le Horvátországban és Koszovóban, ahol a többségi lakosság fegyverrel üldözte el a nemkívánatos kisebbségeit és részben demográfiai eszközökkel kerekedett föléjük.

Enyhén homogenizálódott Szerbia lakossága is, a jugoszláv kategóriát választók arányának csökkenése, a Horvátországból, Bosznia-Hercegovinából, Koszovóról elüldözött szerbek befogadása és az asszimiláció természetesnek tekinthető folyamata együttes hatásaként. A homogenizációval ellentétes demográfiai folyamatok – az albánok és bosnyákok gyorsabb reprodukciója, az 1991 és 2002 között egyre inkább öntudatra ébredő vlachok számának növekedése a diverzitás irányába hatottak – miatt Szerbia etnikai homogenizációja kisebb mértékű, mint azt az országba érkező nagyszámú menekült alapján vártuk.

föderáció kantonjaiban további homogenizáció figyelhető meg, ami az ország végletes etnikai szegregációjára utal.

Kanton neve	Etnikai csoport arányának változása (százalékpont)			ΔEDI (százalékpont)
	szerb	horvát	Muszlim/bosnyák	
Unsko-Sanski	-17,53	-1,02	21,95	-32
Posavski	-9,44	12,27	0,98	-18
Tuzlanski	-9,94	-1,56	20,08	-30
Zeničko-Dobojski	-12,25	-5,38	25,11	-31
Bosansko-Podrinjski	-26,48	-0,06	29,84	-42
Srednjobosanski	-9,23	0,63	14,24	-13
Hercegovačko-Neretvanski	-11,58	9,81	9,18	-14
Zapadno Hercegovački	-0,09	1,97	-1,07	-4
Kanton Sarajevo	-15,94	-0,31	28,79	-30
Kanton 10	-23,26	27,54	-2,21	-24
összesen	-13,1	-0,37	20,52	-22

3. táblázat: A Bosznia-Hercegovina Föderáció kantonjainak etnikai arányváltozásai és a diverzitási index változása 1991-2004 forrás. Statisztikai hivatalok

Az etnikai homogenizációt *települési szinten* vizsgálva szintén többféle települési típussal találkozhatunk. *A homogenizáció legszélsőségesebben azokat a területeket érintette, melyeket ténylegesen fegyveres cselekmények sújtottak.* Ilyenek Szlavónia, Koszovó, a horvátországi és a boszniai Krajinák egyes települései, Közép-Bosznia, illetve a Boszniai Szerb Köztársaság jelentős területe (nincs az egész országrészre kiterjedő megbízható adat). Ezen területeken a homogenizáció elsősorban a kisebbség távozásának következménye. *Másodlagos homogenizációs területeket figyelhetünk meg az Isztrián, Dalmáciában, a Vajdaságban Újvidék körzetében, melyek nem elsősorban a kisebbség abszolút száma csökkenésének, hanem a többség növekedésének a következménye.* Ezek azok a békés területek, ahova nagy számban érkeztek menekültek.

	ΔEDI (százalékpont)	Horvát	Muszl.	Szerb	Jug.	CG	albán	roma	Egyéb	Össz.
Zavidovići (BiH)	-53	-7429	1572	-10959	-2703	0	0	0	-942	-20461
Travnik (BiH)	-46	-21893	14629	-7269	-3688	0	0	0	-812	-19033
Kos. Polje (Kos)	-45	-37	-1675	-5107	-65	-898	16626	-2996	-672	5127
Konjic (BiH)	-44	-9506	3468	-5763	-1379	0	0	0	-447	-13627
Fojnica (BiH)	-43	-5806	2212	-98	-396	0	0	0	-1028	-5116
Lukavac (BiH)	-41	-609	11813	-11585	-3384	0	0	0	-1087	-4852
Čapljina (BiH)	-40	2187	-5767	-3510	-1018	0	0	0	-342	-8450
Z. Potok (Kos)	-40	-1	0	7749	-5	-26	-4711	0	-11	2995
Busovača (BiH)	-39	1332	-7726	-374	-505	0	0	0	-159	-7432
Tešanj (BiH)	-39	-8237	12680	-2743	-1038	0	0	0	-379	283
Jablanica (BiH)	-39	-2063	3611	-387	-573	0	0	0	-178	410
Kladanj (BiH)	-36	-6	3710	-3667	-272	0	0	0	-14	-249
Benkovac (Hr)	-36	-474	-26	-18142	-165	1	-18	0	-161	-18973
Olovo (BiH)	-34	-344	-17	-3154	-282	0	0	0	-100	-3897
Banovići (BiH)	-34	24	8316	-4021	-1925	0	0	0	17	2411

4. táblázat: A 15 legjelentősebben homogenizálódó település az egykori Jugoszlávia területén (a Boszniai Szerb Köztársaság kivételével³), a legjelentősebb etnikumok létszámának változásával. Forrás. Statisztikai hivatalok

³ A RS-ra még teljes körű hivatalosan becsült adattal sem rendelkezünk, a nem hivatalos becsléseket pedig ugyekezünk kellő körültekintéssel kezelni

Ugyanakkor egyes területeken, ahol nem az állam többségi lakossága alkotott abszolút többséget, az etnikai összetétel változása éppen ellentétes, abban a diverzitás növekedése figyelhető meg. Ilyen területek például a horvátországi és boszniai Krajínák szerb magterülete, ahol a háború előtt egyes településeken és opcinákban a szerb lakosság aránya a 90%-ot közelítette és a háború során nem menekült el mindenki, illetve nem érkezett nagy tömegű horvát betelepülő.

A Vajdaság többségi magyar (Szabadka, Magyarakanizsa, Zenta, Csóka, Bácsstopolya, Becsej, Kishegyes) és szlovák (Petrőc) települései kapcsán is diverzifikációról beszélhetünk. A Krajínákhoz hasonlóan itt is csökkenő lélekszám mellett megy végbe a diverzifikáció, de itt nem háborús cselekmények közepette, hanem éppen a Krajínák területéről menekülő szerbek betelepülése és a többségi lakosság (magyar, szlovák) asszimilációja, illetve anyaországba költözése együttes hatásaként. A többségi magyarság közé költöző szerb menekültek helyi szinten a diverzitást erősítik ugyan, de ugyanez a jelenség a Vajdaság, illetve Szerbia szintjén már etnikai homogenizációként jelenik meg. További diverzifikáció figyelhető meg a korábban már felvázolt okokból kifolyólag a montenegrói településeken. A kelet-szerbiai diverzifikáció a vlach etnikum megerősödésének következménye.

	ΔEDI (százalékpont)	Horvát	Muszl.	Szerb	CG	roma	Jug.	Egyéb	Össz.
Vojnić (Hr)	43	1882	1	-4673	3	0	-131	220	-2702
Šavnik (CG)	43	1	-4	1224	-2082	0	-16	127	-749
Kolašin (CG)	41	-4	-22	3966	-5304	0	-114	340	-1147
Žabljak (CG)	40	1	0	1776	-2681	0	-47	254	-696
Mojkovac (CG)	39	-3	-33	3600	-4457	0	-114	320	-708
Plužine (CG)	37	-3	-17	2219	-3404	0	-20	261	-968
Donji Lapac (Hr)	35	431	-32	-6457	-8	0	-64	-15	-6160
Kučevo (Sr)	32	-206	-7	-11299	-55	-23	-262	5064	-6841
Nikšić (CG)	31	4	-1357	15875	-18842	335	-1075	5603	461
Danilovgrad (CG)	28	8	-62	3345	-1893	5	-227	793	1951
B. Grahovo (BiH)	28	387	-12	-6047	0	0	-128	-15	-5815
Knin (Hr)	27	10167	-37	-30289	14	0	-508	-33	-20655
Dvor (Hr)	26	553	-16	-9033	-14	8	-322	-61	-8879
Žagubica (Sr)	24	-6	-3	-5393	-7	-7	-102	2577	-2954
Gračac (Hr)	17	1698	-6	-7490	-11	0	-133	-111	-6061

5. táblázat, A 15 legnagyobb etnikai diverzifikációt elszenvedett település, a legjelentősebb etnikumok létszámának változásával Forrás. Statisztikai hivatalok

Az infrastruktúra pusztulása

A fegyveres konfliktus másik, településekre gyakorolt hatása az infrastruktúra pusztulása. Ezeket az alábbi csoportokba sorolhatjuk:

- Beszélhetünk az infrastruktúra stratégiai rombolásáról, azaz azon létesítmények elpusztításáról, melyeket a katonai célok elérése érdekében „kellett” lerombolni. (gyárak, utak, hidak, kommunikációs infrastruktúra, katonai létesítmények stb.)
- Másodsorban ide tartoznak a járulékos veszteségek, amelyek a katonai célok elérése során előre be nem tervezett pusztítást jelentik (lakó- és egyéb, nem stratégiai épületek).
- Harmadrészt a városokat ért károk egy része katonai szükségszerűséggel nem magyarázható, tömegessége pedig kizárja a véletlenszerűséget. Általában olyan épületek estek áldozatául ennek a fajta pusztításnak, melyek valamely etnikum, illetve vallás kiemelt, szimbolikus létesítményei voltak. Ezek közé tartoznak szakrális létesítmények, templomok, temetők, plébániák anyakönyvei, levéltárai, ahol nem

gondolhatunk másra, mint a múlt erőszakos és mesterséges átírásának igényére. (RIEDLMAYER, A. 2002)

- Negyedrészt egy nem teljesen új, de mindenképpen elfeledettnek hitt jelenség is újra felbukkant, az amit a kérdéssel foglalkozó kutatók a 20. század második felében, részben éppen a boszniai tapasztalatok alapján a genocídium mintájára kereszteltek el urbicídiumnak (SHAW, M. 2000), melynek lényege, hogy a városok alapvetően a liberális gondolatok, a tolerancia, az egymás mellett élés, a multikulturalizmus fellegvái, melyek nem összeegyeztethetőek a nacionalista területszerző célokkal. Az ezeket, illetve magát a városi életformát jelképező épületek, közösségi terek (múzeumok, piacok, posta, szórakozóhelyek, stb.) elpusztítása szintén az etnikai homogenizáció egyik „eszköze”.

A háború során a különböző becslések szerint 350–400 milliárd USD (SITO-SUCIC, D. 2007; B92, 2008; WASS VON CZEGE, A. 2000) kár keletkezett az épített környezetben (csak Szerbiában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában). Az infrastruktúrában keletkezett kár felszámolása nemzetközi közreműködéssel folyamatosan zajlik. Ez a szimbolikus épületek helyreállítása esetében az izgalmasabb. A vallásilag és kulturálisan determinált kapcsolatok a támogatott közösségek és helyreállítandó épületek esetében szembetűnőek (pl.: olasz támogatással újjáépülő katolikus templomok, görög, orosz támogatással megújuló ortodox vallási intézmények, szaúdi, kuvaiti pénzből finanszírozott beton-mecsetek jellemzik a modern boszniai tájképet).

Jugoszlávia felbomlásának a városhálózatra gyakorolt hatásai

A települések egymás közti kapcsolataira épülő településhálózatra legalább olyan drasztikus hatást gyakorolt Jugoszlávia széthullása, mint az egyes településekre. Paradox módon azonban *a hálózatot a béke jobban megviselte, mint a háború*. A Nyugat-Balkánon új politikai helyzet teremtődött azáltal, hogy a korábbi két állam helyett hét teljes jogú szuverén állam és több átmeneti státuszú területi képződmény jött létre, az államhatárok hossza pedig több mint megduplázódott.

Az elválasztó határok hosszának növekedése, mint fragmentáló tényező mellett az önállóvá váló államok belső integritásra való törekvése sem kedvezett az egykori településhálózat fennmaradásának. A nemzetközivé váló regionális munkamegosztást felváltotta az izolacionalista, de legalábbis a térségbeli egykori ellenségeket lehetőség szerint ignoráló kapcsolatrendszer. Minden állam a belső stabilitás és a nemzeti intézmények, nemzeti gazdaság, nemzeti elit stb. megteremtése érdekében tudatosan szakított az egykori jugoszláv kapcsolatrendszerrel.

A települések a hálózatban bekövetkezett pozícióváltásuk alapján győztesekre és vesztesekre oszthatók, mely három dologtól függ:

- a funkciók abszolút számának változásától,
- a funkciókat igénybe vevők számának változásától,
- valamint az új államon belüli hierarchiaszintnek a régi államban tapasztalható viszonyított különbségétől.

Egyértelműen pozitívan változott azon települések helyzete, melyek az új államosodási folyamatokban közigazgatási értelemben előrébb léphettek. Ilyenek az új fővárosok (Zágráb, Szarajevó, Podgorica, Skopje, Pristina), entitásközpontok (Banja Luka), kantonszékhelyek (Tuzla, Zenica, Mostar, Goražde, Odžak, Bihać, Livno, Travnik, Široki Brijeg). Számukra a funkcióbővülés egy új, korábban nem létező politikai egység központjává válásában testesül meg először.

Sajátos helyzetben vannak azok az utódállamok ahol közigazgatási reformra került sor a függetlenné válást követően. A decentralizáció igénye által vezérelt folyamatok következtében mind Horvátországban, mind Macedóniában, mind Bosznia-Hercegovinában egy sor korábban korlátozott, vagy semmilyen közigazgatási szereppel nem rendelkező település tett szert ilyen jellegű funkciókra.

Horvátországban az 1991-es állapotokhoz képest 543-ra nőtt az alapvető közigazgatási egységek (općinák) száma, mely jelenti az općinaközpontok, azaz a legkisebb központi közigazgatási-adminisztratív funkciókkal rendelkező „centrumtelepülések” számának növekedését. Nem egy közülük mindössze pár ezer fő lakossal rendelkezik és funkcióit tekintve meglehetősen szegényes, ugyanakkor alkotmányban rögzített központi szerepköre. Macedóniában hasonló eredménnyel járt a közigazgatási reform.

Szintén ide sorolhatunk néhány nem hivatalos közigazgatási központot, akik elsősorban *valamely etnikai csoport központjaként élnek meg emelkedést az informális hierarchiában.* Ilyen Tetovo, a macedóniai albánok, Novi Pazar, a szandzsáki bosnyákok, Mostar a boszniai horvátok központja, melyek a felbomlás előtt is azok voltak, de az új államokban relatív súlyuk lényegesen megnőtt. Korábban, a közös államban a bosnyákok (muszlimok) központja Szarajevó volt, az albánoké Pristina, a horvátoké Zágráb, most azonban Szerbia egyik legnagyobb kisebbségévé váltak a bosnyákok, a harmadik legnagyobb nemzetet alkotják Boszniában a horvátok, Macedónia negyede pedig albán, ugyanakkor korábbi központjaik más államokba kerültek. Így az új államok kisebbségei új központjai kénytelenek etnikai alapú intézményrendszert kiépíteni, hogy pótolják a korábbi központok határon túlra kerülésével kialakult űrt (ilyen pl. a tetovói Délkelet-Európa egyetem (gyakorlatilag albán egyetem), alapítva 1995-ben, a mostari (horvát) egyetem 1992/93-tól, a novi pazari Nemzetközi Egyetem 2002-től, vagy az 1999-ben szerb és albán részre szétvált Pristinai egyetem Kosovska Mitrovicába költözött része).

Ezzel párhuzamosan a fenti, ún. hagyományos kulturális-vallási-etnikai központok (Szarajevó, Zágráb, Pristina) vonzáskörzete, a funkcióit igénybe vevő lakosság száma csökkent, hiszen a jugoszláviai albánok, bosnyákok és horvátok jelentős része maradt Koszovón, Bosznia-Hercegovinán és Horvátországon kívül.

Hasonló *funkcióvesztés következett be az egykori krajainai és koszovói szerb városokban,* ahol a szerbség eltűnése egyszerre csökkentette le a városi funkciókat igénybe vevő lakosság számát és tett „feleslegessé” bizonyos etnikai alapú funkciókat, intézményeket.

Közigazgatási funkcióit tekintve *Belgrád szintén vesztes településnek tekinthető,* hiszen az egyetlen város, melynek közigazgatási funkciói csökkentek. A csökkenés viszonylagos, hiszen továbbra is egy szuverén állam fővárosa, ugyanakkor szövetségi fővárosi pozíciója és az ehhez kapcsolódó szövetségi funkciók és (erő)források megszűntek, intézményei feladat nélkül maradtak. Jelentősebb az irányítása alatt álló, és a szövetségi funkciók vonzáskörébe tartozó területek, lakosság (21 millióról 10, majd 8 millió főre) és erőforrások csökkenése.

A térség államföldrajzi átalakulásának következtében *számos település funkciói gyarapodtak, illetve teljesedtek ki a közlekedés, kommunikáció és forgalom területén.* Ez több összetevővel magyarázható, de mindegyiknek a gyökere az önállóvá váló államok közti kommunikáció csatornázására és a térségen kívüli partnerekkel történő önálló kapcsolattartás igényére vezethetők vissza.

Több adriai kikötő közlekedési, kapuvárosi funkciója jelentősen nőtt, hiszen Jugoszláviában a tengeri forgalom döntő része néhány nagy kikötőn keresztül bonyolódott. Az új politikai struktúrában minden tengerparttal rendelkező állam igyekszik saját tengeri kijáratot fejleszteni, ezáltal ezen települések funkciói gazdagodnak, illetve a már meglévők kiteljesednek. Ezzel párhuzamosan a korábbi közös jugoszláv forgalmat lebonyolító kikötők teljesítménye csökken, és bár funkcióik jelentősen nem változnak, a kiszolgált hátszáguk összezsugorodik.

kikötő	1984 (ezer t)	2007 (ezer t)	Változás	megj.
Rijeka	12 971	5623	-56%	Jugoszlávia első számú kikötőjét a háború és az elvesztett „jugoszláv monopólium” nagyon megviselte
Omišalj	5413	7684	+41%	Kőolajkikötő jelentős közép-európai hátországgal
Ploče	3425	4214	+23%	A háború miatt 1994-ben 268 ezer tonna forgalom, ehhez képest a növekedés 1472%-os
Koper	2890	15362	+431%	Átveszi Rijeka makroregionális szerepét és részben közép-európai partnereit is
Split	2475	1650	-33%	A hanyatlás már a 80-as évek közepén megindul Koper, Bar és Ploče fejlesztésével párhuzamosan
Bar	2012	1800	-10%	Becslés 2006-ra. Az ország teljes tengeri kereskedelme 1988 ezer tonna.
Šibenik	1249	1245	-0,3%	Elsősorban helyi jelentőségű kikötők, a hátország ipari létesítményeit szolgálják ki, nincs jelentős makroregionális szerepük
Zadar	702	449	-36%	
összesen	31 137	39 409	+26%	

6. táblázat Az egykori jugoszláv kikötők forgalmának változása forrás: kikötők honlapjai

Kapuvárosok nem csak a tengerpartokon, hanem a térségen belüli új államhatárok mentén is kialakulnak. A korábbi akadálymentes „határátlépés” helyébe egy korlátozott pontokon bonyolítható forgalom lépett, mely ezeket a pontokat kitüntetett helyekké tette (Užice, Kumanovo, Kosovska Mitrovica, Bosanski Šamac, Brčko)

A gazdasági funkciók változása kevésbé függ Jugoszlávia dezintegrációjától, abban más tényezők (globalizáció, privatizáció stb.) is szerepet játszanak. Egyrészt beszélhetünk egy megkésett piacgazdasági átalakulásról, melyen a többi poszt-socialista állam is keresztülment. Másodszor a felbomlást kísérő háború az egész térség gazdaságára kedvezőtlenül hatott. Természetesen minőségileg más a hatás Szlovéniában, ahová a háborúnak csak az árnyéka vetült, mint Boszniában, ahol a gazdaság a háborús állapotok miatt teljesen ellehetetlenült, a termelő- és a humáninfrastruktúrát felbecsülhetetlen kár érte. Sajátos Szerbia helyzete, ahol a NATO légitámadás kimondottan a gazdaság számára is nélkülözhetetlen infrastruktúrát vette célba (utak, hidak, erőművek, pancsovai olajfinomító, kragujevaci Zastava-gyár stb.) és az országot évekig gazdasági embargó is sújtotta.

Harmadszor a fegyveres konfliktus végével és a stabilizáció megindulásával a térségbe érkező tőke választása is befolyásolja a térség településeinek gazdasági funkcióváltását. A tőkeimport telephelyválasztását sokszor a gazdasági racionalitás mellett, illetve helyett sajátos hatalmi-politikai, valamint kulturális érdekek és kapcsolatok is befolyásolják. Ilyenek tekinthetjük Oroszország szerbiai és montenegrói befektetéseit vagy az iszlám országok albániai és boszniai beruházásait. Törökország és Ausztria különösen aktív a térség államaiban, mindkét állam nagy összegeket fektetett be a térség pénzügyi szektorába. Hasonlóan politikai érdekek érvényesítésével is magyarázható a macedóniai kiemelkedő görög tőkebefektetés.

Az egyes települési funkciók által érintett lakosságszám-változás nem csak a szóban forgó csoportok el-, avagy odaköltözésével mehetett végbe, hanem a határok meghúzósa során átvándorolt vonzáskörzetek következtében is.

3. ábra: Jugoszlávia és az utódállamok települési hierarchiája 1974-ben és a 2000-es évek elején. (forrás: Rogić 1974, Prostorni Plan na Republika Makedonija 2004, Prostorni Plan Republike Srbije, 1996, Spatial Plan of Kosovo 2006, Prostorni Plan Republike Crne Gore 2006, Izvješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske, 2003, Prostorni Plan Republike Srpske do 2015 godine, 2008, mivel a FBiH területére nincs elfogadott területfejlesztési dokumentum, az itteni hierarchiát a közigazgatási funkciók változására alapoztuk), saját szerkesztés

A legjelentősebb vonzáskörzet-átvágások azokon a területeken történtek, ahol valamilyen struktúra (elsősorban etnikai) átlépi az új államhatárokat. Ezekon a területeken a korábbi századok során is problémát jelentett a centrum és vonzáskörzete viszonya, mely Jugoszláviában megoldódni látszott, ma azonban újra megnehezíti a harmonikus térkapcsolatok kialakulását. Ilyenek elsősorban a Közép-Dalmácia és Nyugat-Hercegovina közti (horvát etnikum), a Drina-menti (szerb etnikum), a Szerémségi (horvát és szerb etnikum), a Krajínai (szerb etnikum), vagy éppen a Koszovó és Macedónia közti (albán etnikum) államhatárok mentén találhatók.

Az új fővárosok mellett az utódállamok nagyvárosai szintén emelkedést könyvelhetnek el hierarchiaszintjükben még ha ez nem is feltétlenül jelent közigazgatási funkcióváltást, vagy egyéb lényeges funkcióbővülést. Az egykori Jugoszláviában a települések harmadik-negyedik vonalát alkották, mind lakosságszámuk, mind funkciójuk alapján, az új államokban azonban az új fővárosok alatti első települési szintet képviselik, ők a főváros melletti makroregionális központok (pl.: Rijeka, Niš, Kragujevac, Bitola, Tuzla, stb.).

A regionális központok száma is kibővült, melyben egyaránt szerepet játszott az állam felbomlása és a nemzetközi folyamatoknak megfelelő regionalizáció erősödése is. A hierarchiaszintben bekövetkező előrelépés nagyon jellemző azon térségekben, ahol az új határ miatti centrumhiányos térségekben van szükség új központok mesterséges kialakítására (Loznica, Livno, Trebinje, Doboj, Bijeljina, Uroševac, Priboj, Užice, stb.)

A hálózatra gyakorolt hatás

A jugoszláv utódállamok városhálózata a második világháború alatti „közjátéktól” eltekintve egységes állami keretek között fejlődött 1921 és 1991 között. A területi munkamegosztásban kialakult egyfajta rendszer, mely csak részben volt figyelemmel a szövetségi köztársaságok hatáira (az 1974-es új alkotmányt követően egyre jobban). Jugoszlávia felbomlásával ez a többé-kevésbé egységes rendszer felbomlott, darabjaira hullott.

Mivel a kapcsolatok intenzitása rendkívül nehezen mérhető, csak áttételes adatokkal bizonyítható a településközi kapcsolatok lazulása. Ilyen közvetett bizonyítéknak tartjuk a közlekedési kapcsolatok alakulását a térségben. Szembetűnő az új államhatárokon átlépők rendkívül alacsony száma, mely nyilván több tényezővel is magyarázható, de mindenképpen a kapcsolatok lazulását mutatja. Összehasonlítva az 1990-es és a 2000-es év közötti forgalmi adatait, arra jutottunk, hogy az új határokon átlépő pályák forgalma a határok közelében jelentősen megritkul azokon a területeken, ahol a határ két oldalán szembenálló felek találkoznak és nincs a határon átnyúló jelentős etnikai szállásterület. Ugyanakkor vannak felerősödő forgalmú relációk is, elsősorban ott, ahol azt az etnikai mintázat megkívánja, az „anyaország” és a politikai-etnikai „szatelitállamai” között.

Hasonló forgalomcsökkenés mondható el a vasúti közlekedésről is, több egykori tagállami székhely, ma főváros között egyáltalán nincs közvetlen vasúti összeköttetés. Vannak olyan desztinációk (pl.: Szarajevó–Skopje, Podgorica–Szarajevó, Podgorica–Skopje, vagy Pristina és bármely másik főváros), ahol sem menetrendszerinti közvetlen vasúti összeköttetés, sem menetrendszerinti légi kapcsolat nincs, a közlekedési lehetőségek tehát meglehetősen korlátozottak.

További bizonyossággal szolgálnak a légiközlekedési adatok. Jugoszlávia belföldi légiforgalmában előkelő helyen álltak olyan útvonalak, melyek az új politikai földrajzi konstellációban nem üzemeltek többé. 1986-ban a legnagyobb utasszámmal a Belgrád–Split, második legnagyobbval a Belgrád–Dubrovnik menetrendszerinti járat repült, ma egyik sem közlekedik (BERTIĆ, I. 1987, TINER T.2007).

1990/91	Zágráb	Belgrád	Szarajevó	Skopje	Podgorica	Pristina
Zágráb		20	6	5	0	1
Belgrád	20		6	11	7	6
Szarajevó	6	6		0	0	0
Skopje	5	11	0		0	6
Podgorica	0	7	0	0		0
Pristina	1	6	0	6	0	

2008	Zágráb	Belgrád	Szarajevó	Skopje	Podgorica	Pristina
Zágráb		5	2	0	0	0
Belgrád	5		0	2	2	0
Szarajevó	2	0		0	0	0
Skopje	0	2	0		0	0
Podgorica	0	2	0	0		0
Pristina	0	0	0	0	0	

7. táblázat: A nyugat-balkáni fővárosokat összekötő közvetlen vonatpárok száma naponta 1990/91-ben és 2008-ban. Forrás: JŽ 1990 és Deutsche Bahn nemzetközi menetrend-honlapja: <http://bahn.hafas.de/bin/query.exe/d>

Az utódállamok közti kereskedelmi adatok szintén jól példázzák a kapcsolatok lazulását, a felbomlás előtti és utáni adatokat összehasonlítva drasztikus átalakulásról beszélhetünk. A korábbi közös belső piac állam- és vámhatárok általi szabdaltsága ellehetetleníti a korábban kialakult kereskedelmi kapcsolatokat, melyek szintén hozzájárultak az egységes településhálózat működéséhez és az állami kohézió fenntartásához.

Az újonnan létrejövő nemzeti településhálózatok mindegyike monocentrikus, esetenként szélsőségesen egyközpontú (Koszovó sajátos fejlődési miatt kivételt képez). Az 1991-es adatok alapján számolt rang-nagyság eloszlás az ideálshoz közelítő volt Jugoszláviában. Az utódállamok településhálózataira ezzel szemben mindenhol a főváros nyomasztó túlsúlya jellemző, melyet nem képesek ellensúlyozni az adminisztratív eszközökkel „felemelt” makroregionális központok. Erre magyarázatot az szolgáltat, hogy a térség városai modern nagyvárossá a délszláv állam és településhálózat keretei között váltak, ezáltal nem a saját nemzeti területükhöz, hanem a jugoszláv térhez méretezettek. Mind ezen települések működtetése, mind a decentralizáció, a harmonikus területi fejlődés szempontjából komoly kihívást jelent ez az új államok területi politikája számára.

A szubnacionális megosztottság értelmezése Bosznia-Hercegovina példáján

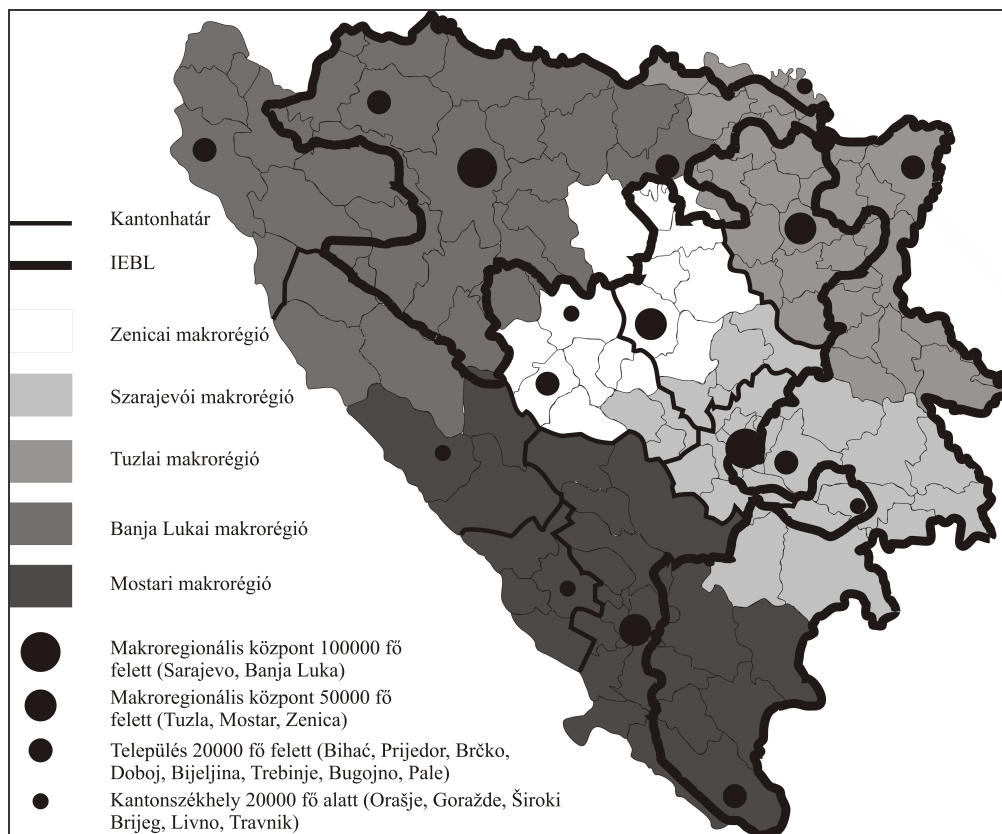
A jugoszláv időszakban kialakult és a területi folyamatokat és gazdasági törvényszerűségeket alapul vevő vizsgálatok alapján mind a mai napig érvényes települési vonzáskörzeteken alapuló regionális struktúrákat az új „kvázi-államhatárok” teljes egészében figyelmen kívül hagyták.

Másik fontos következmény a többszintű közigazgatási rendszer bevezetése, melyben számos adminisztratív központi szereppel rendelkező település képes a területi energiákat a település fejlődésének szolgálatába állítani. A két államrészből (entitás) álló Boszniában egyébként is minden „normális esetben” állami intézménynek számító hivatalból minimum három van. Egy országos, többnyire Szarajevó székhellyel, egy föderációs ugyanott, illetve egy szerb Banja Lukában. Emellett a horvátok lakta államrészeken egy félhivatalos „árnyék-intézményrendszer” kiépülését is valószínűsíthetjük.

Az ország fővárosa, Szarajevó, egyértelműen előre lépett a települési ranglétrán. A korábbi tartományi székhely, mely történelme során soha nem volt főváros, egy új állam székhelye lett, elvben az egész országra kiterjedő hatáskörökkel és vonzerővel. Hatóköre azonban az állam szélsőséges decentralizációja következtében korlátozott. Talán Európa leggyengébb, legkisebb érdekérvényesítő képességű fővárosa, akinek szuverenitása még elvben sem terjed

ki a teljes államterület minden egyes folyamatára. Több eszközzel és jogkörrel rendelkezik (igaz szűkebb földrajzi területen) föderációs társfővárosként, mint az egész állam élén álló fővárosként. Emellett vonzáskörzetének jelentős részét, sőt városi területének egy darabját (Istočno Sarajevo) is elvesztette.

Banja Luka kétségtelenül az a város, amely a legnagyobbat emelkedett a települési hierarchiában az elmúlt évtizedben. A Boszniai Szerb Köztársaság központja „kvázi-társfőváros” az országban, melynek 49%-a Banja Lukára tekint nem Szarajevóra. A békeszerződés értelmében szélsőségesen decentralizált államban az igazi fajsúlyos döntések mind az entitások szintjén dőlnek el, azaz Banja Lukában és Szarajevóban (nem mint az állam fővárosában, hanem mint a Bosznia-Hercegovina Föderáció, az ország 51%-a, székhelyében). A nagyvárosokat két markánsan elkülönülő csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a háború utáni rendezés inkább negatívan vagy pozitívan érintette őket. *Kedvezőtlen helyzetbe kerültek az egykori makroregionális központok* (Tuzla, Mostar, Zenica), hiszen vonzáskörzetük egy jelentős részét elvesztették, periférikus helyzetbe kerültek, térségi kapcsolataik újjáélesztése hosszadalmas feladatnak ígérkezik. Banja Luka és Szarajevó szintén elvesztette vonzáskörzete jelentős részét, esetükben azonban a települési hierarchiában való előrelépés (főváros-társfőváros) ezt a negatív tényt ellensúlyozta.

4. ábra: Bosznia-Hercegovina közigazgatási és területfejlesztési területi egységei (forrás: Federalni Zavod za Programiranje Razvoja, szerk.: szerző)

Kedvezőnek ítéltjük azoknak a településeknek a helyzetét, melyek „átvették” a határ túloldalára került regionális központok szerepköreit. Ezek elsősorban a Boszniai Szerb Köztársaság középvárosai. Doboj, Bijeljina, Trebinje korábban nem számítottak centrumtérsegnek, azonban a tuzlai és mostari vonzáskörzet szerb részén most funkcióik kiteljesednek, térszervező erővé válnak. A föderáció területén is találkozhatunk egy új, felemelkedő regionális központtal, Bihaćsal, mint a banja lukai régió északnyugati felének új központjával.

Bár különböző helyzetben vannak és a háborút is különbözőképpen élték meg, a *kantonközpontok jelentik közigazgatási értelemben jelenleg a daytoni béke nyertes települési körét*. Közülük számosan demográfiai és gazdasági erejük révén is az ország regionális centrumai közé tartoznak (Tuzla, Zenica, Mostar). Az ő fejlődésüket is felgyorsíthatja azonban a korábban nem élvezett közigazgatási kiemelt szerep.

A kantonközpontok egy másik körét azok a települések jelentik, melyek nem tartoztak korábban a kiemelt települések közé. Goražde, Bihać, Orašje, Travnik, Široki Brijeg, és a Nyugat-Hercegovinai kanton három központja Kupres (főváros és kantonadminisztráció), Livno (kormány székhelye), Tomislavgrad (parlament) közül csak Bihać és Travnik lakossága haladja meg az 50 000 főt.

A központjukat vesztett egykori vonzáskörzetek közül a leghátrányosabb helyzetbe a boszniai Drina-mente került, egy államhatár és egy adminisztratív-etnikai határ közti szűk sávban, igazi központok, megfelelő közlekedési infrastruktúra nélkül. A háború előtt ezeken a területeken nem alakultak ki komoly centrumok, Szarajevó és Tuzla töltötte be ezt a szerepet. Ma Bijeljina, Zvornik és Pale igyekeznek ezt a szerepet betölteni.

Hasonlóan a Drina-mentéhez, Kelet-Hercegovina is centrum nélkül maradt. Természetes központja, Mostar a bosnyák–horvát ellentét egyik központja a föderáció területére került, többi térracionális természetes központjai (Dubrovnik, Nikšić) másik állam városává lettek. A központ nélkül maradt területen Trebinje kisváros igyekszik kielégíteni a régió központi funkciók iránti igényeit.

Eredmények

1. A politikai földrajzi változások hatására átalakuló balkáni városhálózat „nem térségidegen” jelenség a Balkánon.

Kutatásunk során arra jutottunk, hogy a 20–21. század fordulójának nyugat-balkáni településhálózati átalakulása nem új jelenség, a térség történelmére jellemző integráció és dezintegráció ciklikus váltakozása során többször hasonló folyamatok játszódtak le.

Ennek legekleatásabb példáját szolgálja a hozzánk időben legközelebbi dezintegrációs periódus a 19. század 20-as éveitől az első világháborúig. A felbomló Oszmán Birodalom területén ugyanazok a jelenségek játszódnak le (nacionalizmusok felerősödése; etnikai homogenizáció; városok jelképes épületeinek átalakulása; az egységes oszmán gazdasági tér feldarabolódása; elválasztó határok létesülése; új, nemzeti fővárosok, regionális központok születése; korábbi makroregionális központok hanyatlása; településközi kapcsolatok megritkulása stb.), mint a 20.–21. század fordulójának jugoszláv dezintegrációja kapcsán.

2. A jugoszláv utódállamok közigazgatási határait – melyek a tér és a városhálózat fragmentálódásának közvetlen előidézői – számos politikai feszültség terheli.

A térségbeli határvonalak megsokasodása, valamint az államok számának növekedése a társadalom és a gazdaság kitüntetett helyei, a városok számára is jelentős változást hoztak. *A dezintegrálódó államtér a városhálózatot is fragmentálta.*

Jugoszláviában a belső, tagköztársasági határok szinte sehol nem estek egybe az etnikai határokkal. Nagy számú népesség élt saját nemzetének köztársasági határain kívül. A tagköztársasági határok államhatárrá válása nyomán az etnikai feszültségek nem szűntek meg, hanem *a problémák megoldása helyett azok egy közigazgatási szinttel „lejjebb” kerültek.*

Az etnikai diverzitás és az állam dezintegrációjának módja következtében a volt Jugoszlávia önállóvá vált egységeiben *mindenhol etnikai homogenizáció ment végbe.* A legnagyobb különbség abból adódott, hogy *ez az új határokon belül, enklávék, belső etnikai határvonalak kialakulásával zajlott-e le* (Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó), *vagy a terület „megszabadult” etnikai kisebbségének jelentős részétől* (Horvátország, Bosznia entitásai).

3. Jugoszlávia felbomlása és kísérőjelenségei alapvetően befolyásolták a városok fejlődési lehetőségeit.

A jugoszláv utódállamok városhálózatát a félsziget többi településéhez képest lényegesen jobban megviselte az 1990-es évek elejének átalakulása. Az állam dezintegrációjának ténye csak egyik eleme a városokat ért hatásoknak. A felbomlás mikéntje (elhúzódó polgárháború) ezzel párhuzamosan gyökeresen alakította át egyes városok, térségek struktúráit, működési rendszereit.

3.a. A politikai földrajzi átalakulás hatására jelentős mértékben strukturálódott át a térség lakossága.

A legjelentősebb és legnehezebben visszafordítható változást a demográfiai átalakulásban látjuk. Mind a lakosság területi elhelyezkedésének megváltozása (kényszerurbanizáció, egyes területek demográfiai kiürülése), mind az etnikai homogenizáció települési jelentősége hosszú évtizedekre rajzolta át a térség etnikai, vallási és népsűrűségi térképét, ezen keresztül pedig a területi folyamatokat leginkább meghatározó „humán tényező” állapotát és lehetőségeit.

A lakosságszám-változások esetében megállapíthatjuk, hogy a fegyveres cselekmények alapvetően predesztinálják a változás irányát, de nem minden esetben. Szlavóniában, Bosznia-Hercegovina nagy részén szabályszerűen csökkent a lakosság, ahogy háborús cselekmények esetén várható is volt. A fogyás sok esetben a háború előtti lakosság felét-kétharmadát is jelentheti. A Vajdaság egyes területein, a horvát tengerparton, a boszniai Száva-mentén (azaz a háborútól megkímélt területeken) nőtt, mely elsősorban a menekültek befogadását jelentette. Atipikus a változás a koszovói városokban, ahol a fegyveres cselekmények ellenére kimagasló a növekedés.

Településtípus alapján is meghatározhatunk szabályszerűségeket. Általában, de különösen a háború sújtotta területeken a városi lakosság növekedése erőteljesebb (csökkenése kisebb), mint a vidéki települések lakosságáé. Erre jó példát Bosznia-Hercegovina városai nyújtanak.

3.b. A konfliktus következtében az egyes közigazgatási szinteken eltérő mértékű etnikai átalakulás játszódott le.

Az etnikai homogenizáció esetében kiemelendőnek tartjuk a homogenizáció mértékének területi szintek szerinti szabályszerű változását. Az egykori Jugoszlávia szintjétől a mezoszinteken keresztül a települési szintig egyre nőtt a maximális homogenizáció mértéke, melyből azt a következtetést vontuk le, hogy ez egy tipikusan települési szinten megragadható folyamat, és elsősorban a térségen belüli etnikai átalakulás következménye. *A posztjugoszláv térség etnikai diverzitása nagyon keveset változott, ugyanakkor nagyon kevés olyan település van, ahol ne alakult volna át az etnikai összetétel.*

A homogenizációt elszenvedett települések közül kiemelkednek a vegyes lakosságú és a háború által érintett városok Bosznia-Hercegovinában, Szlavóniában, Koszovóban. Itt az etnikai struktúra átalakulása a menekülés és a betelepülés eredőjéből áll össze. A háború által nem érintett térségekben is találkozunk homogenizálódó városokkal, például a Vajdaság területén, ahol ez a már szerb többségű városokban a további betelepülés számlájára írható. Ugyanakkor a még magyar többségű vajdasági városokban, csakúgy, mint a horvát és bosnyák Krajinák szerb többségű városaiban, a többségi lakosság távozása és a kisebbségi érkezése a diverzifikációt erősíti.

3.c. Az infrastruktúra stratégiai, járulékos és tudatos pusztítása megváltoztatta a háborús területek politikai földrajzi tájképét.

Az ellenség épített környezetének, a szimbolikus épületeinek (vallási épületek), jelképeinek megsemmisítése hozzá tartozott a háborús célok elérését segítő logikához. A délszláv háborúk ugyanakkor egy új politikai földrajzi jelenséggel is gyarapították fogalomtárunkat, a városi terek és a hozzájuk kapcsolódó attribútumok (heterogenitás, tolerancia, multikulturalizmus stb.) szándékos és tervszerű pusztításának leírására született urbicídiummal.

4. Jugoszlávia felbomlása és a határok hosszának növekedése a térség városhálózatát fragmentálta, a korábbi területi folyamatokat átalakította.

Az új államföldrajzi feltételek között alapvetően módosult a városok helyzete (gazdasági, közlekedési, hatalmi) és a települési hierarchiában betöltött szerepe.

Szintén módosult a városok egy jelentős körének vonzáskörzete, illetve a vonzáskörzetében élő lakosság száma és összetétele. Mindezen települési változások rövid távon is funkcionális átalakulásokat okoztak a térségbeli városokban, melyek alapján nyertéseket és veszteségeket határozhatunk meg.

A teljes városhálózat szempontjából negatív folyamatok (fragmentálódás), az egyes városok számára sok esetben kedvező változásokat hoztak. A dezintegrációval párhuzamosan meginduló decentralizáció során minden utódállamban látványosan megnőtt a központi szerepkörrel rendelkező városok száma.

Ugyanakkor, az e települések által kiszolgált vonzáskörzetek lényegesen összezsugorodtak. Továbbá egyes, elsősorban etnikai jellegű központi szerepkörű városok jelentős befolyásvesztést szenvedtek el a megváltozott futású államhatárok következtében, míg ezek hiányát pótlandó, új funkciók jelentek meg a határ túloldalán lévő városokban.

Az átalakulás nem csak a közigazgatási és központi funkciókat érintette, hanem olyan sokkal racionálisabb módon szerveződő elemeket is, mint a közlekedés. Az államhatárok hosszának drasztikus megnövekedése, az ezek átjárhatóságának problematikája alapvetően alakította át a forgalmi viszonyokat, minek következtében addig frekvenciált útvonalak mentén fekvő települések váltak perifériává.

Az állami keretek felbomlásával és a területi etnikai diverzitás felszámolásával a térség integrációjának két legfontosabb eleme szűnt meg. Az állami keretek, mint a közös igazgatás, a közös intézmények és a közös makrostruktúrák fenntartója járult hozzá az integrációhoz, az etnikai diverzitás pedig kulturális, nyelvi, identitásbeli alapon tette meg mindezt.

Az újonnan létrejövő nemzeti településhálózatok mindegyike monocentrikus, esetenként szélsőségesen egyközpontú (Koszovó sajátos fejlődési miatt kivételt képez). Az 1991-es adatok alapján számolt rang-nagyság eloszlás az ideálshoz közelítő volt Jugoszláviában. Az utódállamok településhálózataira ezzel szemben mindenhol a főváros nyomasztó túlsúlya jellemző, melyet nem képesek ellensúlyozni az adminisztratív eszközökkel „felemelt” makroregionális központok.

5. Bosznia-Hercegovinában a szubnacionális megosztottság a teret és a városhálózatot a végtelenségig fragmentálta, az ország területi munkamegosztása irracionálissá vált.

A jugoszláv időszakban kialakult és a területi folyamatokat és gazdasági törvényszerűségeket alapul vevő vizsgálatok alapján mind a mai napig érvényes települési vonzáskörzeteken alapuló regionális struktúrákat az új „kvázi-államhatárok” teljes egészében figyelmen kívül hagyták. A többszintű közigazgatási rendszer bevezetésével számos adminisztratív központi szereppel rendelkező város képes a területi energiákat fejlődésének szolgálatába állítani.

Az ország fővárosa, Szarajevó, egyértelműen előre lépett a települési ranglétrán, egy új állam székhelyeként elvben az egész országra kiterjedő hatáskörökkel rendelkezik. Hatóköre azonban az állam szélsőséges decentralizációja következtében korlátozott.

Banja Luka kétségtelenül az a város, amely a legnagyobbat emelkedett a települési hierarchiában az elmúlt évtizedben. A Boszniai Szerb Köztársaság központja „kvázi-társfőváros” az országban, melynek 49%-a Banja Lukára de facto irányítása alatt áll.

A nagyvárosokat két markánsan elkülönülő csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a háború utáni rendezés inkább negatívan vagy pozitívan érintette őket. *Kedvezőtlen helyzetbe kerültek az egykori makroregionális központok, hiszen vonzáskörzetük egy jelentős részét elvesztették.*

Kedvezőnek ítéltük azoknak a településeknek a helyzetét, melyek „átvették” a határ túloldalára került regionális központok szerepköreit. Bár különböző helyzetben vannak és a háborút is különbözőképpen élték meg, a kantonközpontok jelentik közigazgatási értelemben jelenleg a daytoni béke másik nyertes települési körét.

6. Az európai perspektíva sok kérdőjelet tartalmaz, de középtávon, optimista forgatókönyv mellett a térség egykori városhálózatának módosult rekonstrukciója várható.

A térség története legszélsőségesebb széttagolódása felé halad, a településhálózatok ennyire fragmentált struktúrát még soha nem alkottak. Ugyanakkor a perifériákon már megjelent az új, külső, integráló „birodalom”, most az EU képében, ami a félsziget nyugati felét már mintegy enklávéként körülölelte. *A nemzetek feletti politikai integráció idővel a városhálózatok funkcionális integrálódásához is vezethet.*

A kutatás gyakorlati haszna és további irányai

Az eredmények gyakorlati hasznosítása négy szakterület esetében valószínűsíthető:

- Diplomáciai döntés-előkészítés. Nem elsősorban az államközi kapcsolatokra lehet hatással a munka, hanem a helyi és térségi nemzetközi kapcsolatok, a békefenntartás és egyéb nemzetközi missziók esetében.
- Gazdasági döntés-előkészítés. Mind a gazdaságdiplomácia, mind a magánszféra számára hasznos lehet befektetések előkészítése, telephelyválasztás esetén.
- További kutatások alapjaként elsősorban a térség egyes településeivel, kisebb régióival foglalkozó munkák kapcsán merülhet fel hasznossága.
- Végezetül a felsőoktatásban hasznosulhat a különböző szinteken lévő Balkán-képzésekben, nemzetközi kapcsolatok, geográfus stb. szakokon.

A disszertáció kapcsán megkezdett munka folytatása több szempontból is „szükségszerű”, mely szükségszerűség ki is jelöli a további vizsgálatok irányát:

- A térséggel kapcsolatos statisztikák mind a mai napig hiányosak, melyet remélhetőleg az egyre több primer kutatás és a 2010/11-ben tartandó térségi népszámlálások orvosolnak majd. A dolgozat elsősorban ez utóbbival való kiegészítése két új időintervallummal bővítheti az elemzés kereteit. (1991-2011, 2001-2011)
- A térség településeinek gazdasági átalakulása jelen munkában nem volt hangsúlyos elem, a politikai helyzet stabilizálódásával azonban az egyik legfőbb, a településeket befolyásoló folyamattá válik. Ennek részletes elemzése szintén sok feladatot kínál.
- A térség európai uniós integrációja meglátásom szerint egy új típusú integrációt hozhat a Nyugat-Balkán települései között. A dolog pikantériája, hogy egy véres háborúban darabjaira hulló állam utódai, ugyanabban az integrációban, feltehetően hasonló együttműködési formákat hoznak majd létre, mint az egykori Jugoszláviában. Ennek nyomon követése, összevetése más térségekkel (cseh-szlovák, magyar-magyar, Osztrák–Magyar-Monarchia) izgalmas kihívást jelent.

- Jelen munkánkban a hangsúly a városokon volt. A térség rurális területeinek átalakulása szintén bonyolult és hosszan tartó folyamat, melynek vizsgálata nem kevés energiát igényel.

PUBLIKÁCIÓK

A disszertáció alapjául szolgáló közlemények

1. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2005: A Brčkoi Körzet: megoldás vagy zsákutca? Balkán Füzetek, No. 2. pp. 62–79.
2. **PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2005: A Brčkoi Körzet szerepe és jelentősége a háború utáni Boszniában. Szakmai Szemle, A Katonai Biztonsági Hivatal tudományos tanácsának kiadványa, 2005/1. pp. 51–67.
3. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2006: Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. Földrajzi Értesítő, LV. évf. 1–2. sz. pp. 195–211.
4. **REMÉNYI P.** 2006: Átalakuló városhálózat Bosznia-Hercegovinában. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó, Pécs, pp. 231–240.
5. **REMÉNYI P.** 2006: Horvátország térszerkezetének alapvonásai a XXI. század elején. Balkán Füzetek, No. 4. pp. 57–78.
6. **DEÁK A.–REMÉNYI P.** 2007: Energy. In: Kocsis K. (ed.) South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, pp. 89–96.
7. **PAP N.–REMÉNYI P.** 2007: Security Issues in the West Balkans. – Regio, 2007/1. pp. 27-58
8. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2008: A Dél-Dunántúl és a Nyugat-Balkán kapcsolatrendszerének vázlata – Múlt, jelen, jövő. – Földrajzi Közlemények, 132. évf. 1. sz. pp. 21–34.
9. **PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2008: Border changes in the Western Balkans and their effect on the settlement system at the end of the 20th century. In: Lóczy D.–Tóth J.–Trócsányi A. (eds): Progress in Geography in the European Capital of Culture 2010. Pécs, pp. 25–42.
10. **PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2008: Országtanulmány: Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság. Balkán Füzetek No. 6. pp. 19–40.
11. **REMÉNYI P.** 2009: A Balkán-félsziget városhálózata átalakulásának ciklikussága. – Mediterrán és Balkán Fórum III. évf. 1. sz. pp.13–25.

A disszertáció témájában tartott előadások

12. **PAP N.–REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2004: Brčkoi Körzet: Egy lehetséges út? II. Magyar Földrajzi Konferencia. SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, CD-kiadvány, Szeged, 15 p.
13. **PIRISI, G.–REMÉNYI, P.** 2005: The development of transportation infrastructure, as the main field of the Slovenian–Hungarian co-operation. In: Bufon, M. (ed.): Slovenija Po Letu 2004 – Mostisce med EU in Jugovozhodno Evropo? Univerza Na Primorskem, Koper, pp. 309–322.
14. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2005: Régi, új, legújabb... Állam-, etnikai és közigazgatási határok, határmódosulások a volt Jugoszlávia területén. In: Gulyás L.–Baló T. (szerk.): Európai kihívások III. tudományos konferencia. SZTE, Szeged, pp. 238–242.
15. **REMÉNYI P.** 2006: Bosznia-Hercegovina átalakulás előtt. In: Kertész Á.–Dövényi Z.–Kocsis K. (szerk.) III. Magyar Földrajzi Konferencia. MTA, Budapest, CD-kiadvány, 8 p.

16. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2006: Az önálló Bosznia-Hercegovina létrejötte – Megújulás és hagyomány a Nyugat-Balkánon tudományos konferencia, Pécs, 2006. március 2-3. poszter
17. **CSÁSZÁR Zs.–REMÉNYI P.** 2007: Horvátország térszerkezete és az oktatás. In: Gulyás L. (szerk.): Régiók a Kárpát-medencén innen és túl, Baja pp. 425–429.
18. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2007: Bosznia-Hercegovina többszörös határproblematikája. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és eurorégiók. Szeged, pp. 215–219.
19. **REMÉNYI P.** 2007: Pacification and realities. Insecurities of the West-Balkan from a Political Geographical Point of View. Challenge-konferencia, Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, MTA, 2007. május 24. Budapest
20. **REMÉNYI P.** 2008: A Balkán városhálózatának alapvonásai. In: V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A nagy terek politikai földrajza PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja pp. 372-382.
21. **PIRISI G.–REMÉNYI P.** 2008: Infrastructural development = Urban development, Questionmarks along the V/C corridor In: Nurkovic R. (ed.) Uticaj Prometa na Regionalni Razvoj – Zbornik Radova. Tuzla, pp. 69–74.
22. **REMÉNYI P.** 2009: Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. VII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, közlésre elfogadva 7 p.

Egyéb publikációk

23. **BUCHER E.–PIRISI G.–REMÉNYI P.** 2004: A dél-dunántúli németiség hatása a társadalmi-gazdasági fejlődésre. In: Kupa L.–Gyurok J. (szerk.): Határ menti régiók és kisebbségek a 19-20. században. B&D Stúdió, Pécs, pp 153-166.
24. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2005: Az etnikai szerkezet történeti változásai, a német és a szerb kisebbség etnikai térségváltozásának vizsgálata. In: Pap N. (szerk.): Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó Szekszárd, pp. 195–220.
25. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2007: Historical Changes of Ethnic Structure of Tolna County, with a Special View on the Serbs and Germans. In: Pap N. (ed.): Regional and Local Development in Tolna County. Lomart Kiadó, Pécs, pp. 71-82.
26. **REMÉNYI P.** 2007: Nagytérségek az európai területfejlesztési dokumentumokban. In: Pap N. (szerk.): A területfejlesztés földrajzi alapjai. Lomart Kiadó, Pécs, pp. 109-140.
27. **REMÉNYI P.** 2008: Pécs és a „dunai dimenzió” – A dunai németek és potenciális szerepük Pécs fejlődésében. In: Pap N. (szerk.): Kultúra-Területfejlesztés, Geographia Pannonia Nova, Pécs, pp. 177–188.
28. **BUCHER E.–PIRISI G.–REMÉNYI P.** 2008: Der Einfluss der Ungarndeutschen auf die Gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung Ungarns in der Region Südtransdanubien. In: Hammer E.–Kupa L. (Hrsg.) Ethno-Kulturelle Begegnungen in Mittel- und Osteuropa, Hamburg, pp. 131–146.

Egyéb előadások

29. **REMÉNYI P.** 2004: A magyarországi németek kitelepítéséről. In: Reményi P. (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia–Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK FI KMBTK, Pécs, pp. 302–307.
30. **REMÉNYI P.–VÉGH A.** 2005: Tolna megye etnikai szerkezetének változásai a 19. századtól napjainkig. In: Pap N.–Végh A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A Kárpát-medence politikai földrajza. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja Pécs, pp. 161–175.

ERROR: syntaxerror
OFFENDING COMMAND: --nostringval--

STACK:

/Title
(
/Subject
(D:20090520121850)
/ModDate
(
/Keywords
(PDFCreator Version 0.8.0)
/Creator
(D:20090520121850)
/CreationDate
(Bandi)
/Author
-mark-